

Przemysław Paweł
Grzybowski

PREKURSORKI I PIONIERKI EDUKACJI MIĘDZYKULTUROWEJ

Inspiracje
biobibliograficzne



impuls

Dr hab. Przemysław Paweł Grzybowski, prof. UKW – wykładowca na Wydziale Pedagogiki Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. Interesują go zagadnienia związane z edukacją międzykulturową; edukacją w środowiskach defaworyzowanych; tanatopedagogiką (edukacją dotyczącą cierpienia, chorowania i umierania), a także śmiech jako czynnik edukacji i poprawiania jakości życia. Opiekun Akademickiego Centrum Wolontariatu UKW; esperantysta i wolontariusz ruchu doktorów klaunów. Wybrane publikacje: *Doktor klaun! Od terapii śmiechem po edukację międzykulturową*; *Edukacja europejska – od wielokulturowości ku międzykulturowości*; *Edukacja międzykulturowa – konteksty. Od tożsamości po język międzynarodowy*; *Edukacja międzykulturowa – przewodnik. Pojęcia, literatura, adresy*; *Morycek w szkole. Żydowskie dowcipy o edukacji, w dialogu międzykulturowym*; *Spotkania z Innymi. Czytanki do edukacji międzykulturowej*; *Śmiech w edukacji. Od szkolnej wspólnoty śmiechu po edukację międzykulturową*; *Śmiech z edukacji. Komiczny obraz edukacji w polskiej kulturze śmiechu*, t. 1–2. Strona internetowa: www.grzybowski.ukw.edu.pl.

Książka ta jest przyczynkiem do historii pedagogiki międzykulturowej. Zawiera ponad 80 biografów prekursorów i pionierów edukacji międzykulturowej z wybranymi wątkami ich historii, przykładami dorobku oraz współczesnych form upamiętnienia ich dziedzictwa. Biogramy zostały opatrzone odsyłaczami do publikacji poszczególnych postaci oraz opracowań na ich temat i dzieł kultury popularnej. Opisane kobiety przekraczały granice tradycyjnych relacji społecznych i form oświaty, występujące w ich środowiskach. Przede wszystkim dzięki wyjątkowej pasji działania określiły one idee, wyznaczyły cele i opracowały metodykę edukacji w warunkach różnicowania kulturowego, niejednokrotnie kosztem wielu wyrzeczeń i osobistych dramatów. Nauczycielki, opiekunki, pisarki i publicystki, działaczki na rzecz równouprawnienia mniejszości oraz tłumaczki kultur, znane i mniej znane z historii powszechnej, były odważne, zdeterminowane i efektywne. Dzięki wyjątkowej sile ducha, wrażliwości i umiejętności dzielenia się wiedzą z innymi budziły słowem oraz czynem umysły i serca innych, pociągały za sobą społeczeństwa, upominając się o prawa potrzebujących i dyskryminowanych z powodu odmienności. Nie tylko edukowały, lecz także potrafiły bronić mniejszości, domagać się zmian w systemach prawa i oświaty.

W załącznikach został zawarty wybór dostępnych w języku polskim publikacji naukowych i popularnonaukowych o historii kobiet oraz wybór stron internetowych na ten temat. Książka może posłużyć jako przewodnik biobibliograficzny do wykorzystania na zajęciach z edukacji międzykulturowej oraz zainspirować do własnych poszukiwań i studiów osoby zainteresowane okolicznościami różnicowania kulturowego w kontekście historii kobiet.

Patronat wydawniczy:



Stowarzyszenie Wspierania
Edukacji Międzykulturowej



Uniwersytet Kazimierza Wielkiego –
Kultura Równości



impuls

Zamówienia prosimy kierować na adres:
Oficyna Wydawnicza „Impuls” – Dział Handlowy
tel.: 12 422 41 80, 506 624 220
e-mail: impuls@impulsoficyna.com.pl
www.impulsoficyna.com.pl

Przemysław Paweł Grzybowski



*Prekursorki i pionierki
edukacji międzykulturowej*

Inspiracje biobibliograficzne

The logo for 'impuls' features a stylized graphic element above the word 'impuls'. The graphic element consists of a horizontal line with a small, curved, upward-pointing shape on the right side, resembling a stylized 'i' or a bird in flight. The word 'impuls' is written in a lowercase, serif font.

Kraków 2026

© Copyright by Przemysław Paweł Grzybowski, 2026

Recenzentka:
prof. dr hab. Ewa Ogrodzka-Mazur

Redakcja wydawnicza:
Joanna Bień

Opracowanie typograficzne:
Alicja Kuźma

Projekt okładki:
Anna M. Damasiewicz

Fotografia na okładce:
© hamedoreja | rawpixel.com

ISBN 978-83-8294-451-8

Ofcyna Wydawnicza „Impuls”
30-619 Kraków, ul. Turniejowa 59/5
tel. 12 422 41 80, 506 624 220
www.impulsoficyna.com.pl, e-mail: impuls@impulsoficyna.com.pl
Wydanie I, Kraków 2026

Spis treści

Wprowadzenie	11
CZĘŚĆ 1. Prekursorki i pionierki pedagogii międzykulturowej	21
<i>Marguerite Porete</i> (ok. 1260–1310) – <i>Margaretta Porrette, La Porette</i>	21
<i>Christine de Pisan</i> (1364–ok. 1431?) – <i>Cristina da Pizzano, Krystyna de Pizan</i>	23
<i>Teresa de Cartagena</i> (ok. 1425–1487)	24
<i>Magdalena Mortęska</i> (1554–1631)	26
<i>Olympe de Gouges</i> (1748–1793) – <i>Marie Gouze</i>	27
<i>Mary Wollstonecraft</i> (1759–1797) i <i>Mary Wollstonecraft-Shelley</i> (1797–1851)	28
<i>Elizabeth Fry</i> (1780–1845) – <i>Elizabeth Gurney</i>	30
<i>Sarah Moore Grimké</i> (1792–1873) i <i>Angelina Emily Grimké</i> (1805–1879) – <i>siostry Grimké</i>	31
<i>Ida Pfeiffer</i> (1797–1858)	32
<i>Sojourner Truth</i> (ok. 1797–1883) – <i>Isabella Baumfree</i>	34
<i>Dorothea Lynde Dix</i> (1802–1887)	35
<i>Elizabeth Palmer Peabody</i> (1804–1894) i <i>Mary Tyler Peabody Mann</i> (1806–1887) – <i>siostry Peabody</i>	37
<i>Ernestine Rose</i> (1810–1892) – <i>Ernestine Louise Rose, Ernestyna Potowska-Rose</i>	38
<i>Abby Kelley Foster</i> (1811–1887)	39
<i>Harriet Beecher Stowe</i> (1811–1896)	40
<i>Eleonora Ziemięcka</i> (1815–1869) – <i>Eleonora Gagatkiewicz, E.G.</i>	42
<i>Narcyza Żmichowska</i> (1819–1876) – <i>Narcyza Kazimiera Józefa Żmichowska,</i> <i>Gabryella</i>	43
<i>Susan Anthony</i> (1820–1906) – <i>Susan Brownell Anthony</i>	45
<i>Harriet Tubman</i> (ok. 1820–1913) – <i>Araminta Ross</i>	46
<i>Louise Michel</i> (1830–1905) – <i>Enjolras, Czerwona Dziewica</i>	47

<i>Stefanija Ulanowska (1839–ok. 1912) – Stefania Ulanowska, E.S.</i>	49
<i>Anastazja Dzieduszycka (1842–1890) – Anastazja Julianna z Jełowickich Dzieduszycka</i>	50
<i>Jane Addams (1860–1935) – Laura Jane Addams</i>	52
<i>Sofija Bilevičiūtė-Zubovienė (1860–1932) – Zofia z Bilewiczów Zubowa, Zofia Billewicz, Z. Włodowicz</i>	53
<i>Ida Bell Wells (1862–1931) – Ida Bell Wells-Barnett</i>	54
<i>Nellie Bly (1864–1922) – Elizabeth Jane Cochran Seaman</i>	56
<i>Jadwiga Szczawińska-Dawidowa (1864–1910) – Jadwiga Dawid ze Szczawińskich, Jadwiga ze Szczawińskich Dawidowa, J.S.D.</i>	57
<i>Umeko Tsuda (1864–1929) – Tsuda Ume, Umeko</i>	59
<i>Kazimiera Bujwidowa (1867–1932) – Kazimiera Bujwid z Klimontowiczów</i>	60
<i>Alexandra David-Néel (1868–1969) – Louise Eugénie Alexandrine Marie David</i>	61
<i>Ichiyō Higuchi (1872–1896) – Higuchi Ichiyō, Natsu Higuchi, Natsuko Higuchi</i>	62
<i>Mary McLeod Bethune (1875–1955)</i>	63
<i>Róża Czacka (1876–1961) – Matka Elżbieta Róża Czacka</i>	65
<i>Zitkála-Šá (1876–1938) – Gertrude Simmons Bonnin, Czerwony Kwiat</i>	66
<i>Helen Keller (1880–1968) – Helen Adams Keller</i>	68
<i>Jessie Redmon Fauset (1882–1961)</i>	69
<i>Sara Szenirer (1883–1935) – Sarah Schenirer</i>	71
<i>Maria Antonina Czaplicka (1884–1921)</i>	72
<i>Alice Milliat (1884–1957) – Alice Joséphine Marie Million</i>	73
<i>Wanda Dynowska (1888–1971) – Umadevi, Uma Devi, Świetlista Dusza</i>	75
<i>Alma Maximiliane Karlin (1889–1950) – Alma Ida Wilibalda Maksimiljana Karlin</i>	76
<i>Gabriela Mistral (1889–1957) – Lucila de María del Perpetuo Socorro Godoy Alcayaga</i>	77
<i>Ingeborg Stemmann (1889–1973) – Ingeborg Helga Frederikke von Stemmann</i>	79
<i>Dorothea Lange (1895–1965)</i>	80
<i>Paulette Nardal (1896–1985) i Jeanne Nardal (1900–1993) – siostry Nardal</i>	82
<i>Wincenta Jadwiga Jaroszevska (1900–1937) – Jadwiga Zofia Jaroszevska, Wincenta od Męki Pańskiej</i>	83
<i>Margaret Mead (1901–1978)</i>	84

<i>Hanna Chrzanowska (1902–1973) – Hanna Helena Chrzanowska</i>	85
<i>Sofija Jablonska-Oudin (1907–1971) – Софія Яблонська-Уден, Sophie Yablonska-Oudin</i>	87
<i>Lena Kuchler (1910–1987) – Lena Küchler-Silberman</i>	88
<i>Claudia Jones (1915–1964) – Claudia Vera Cuberbatch</i>	89
<i>Jadwiga Stańczakowa (1918–1996) – Jadwiga Stańczak ze Strancmanów, J. Świerszcz</i>	91
<i>Alina Margolis-Edelman (1922–2008)</i>	92
<i>Maria Łyczko (1923–2004) – Maria Zofia Łyczko, Szara</i>	93
<i>Maria Orwid (1930–2009) – Maria Pfeffer</i>	94
CZĘŚĆ 2. Rachel Davis-DuBois (1892–1993). Pionierka edukacji międzykulturowej i pedagogiki międzykulturowej	97
Początki działalności publicznej	99
Zgromadzenia szkolnej społeczności	101
Biuro Usług do spraw Edukacji w Relacjach Międzyludzkich	104
Audycje radiowe	106
Programy edukacji międzykulturowej i przydatne lektury	108
Festiwale sąsiedzkie	111
Idea i środki edukacji międzykulturowej	114
Ostatnie inicjatywy	119
Spuścizna	121
CZĘŚĆ 3. Historie niedokończone pionierek nieoczywistych	123
<i>Marie de Gournay (1565–1645) – Marie Le Jars</i>	123
<i>Anna Wazówna (1568–1625) – Anna Vasa, Anna av Sverige</i>	124
<i>Mary Ward (1585–1645) – Joan Ward</i>	125
<i>Katarzyna Wielka (1729–1796) – Екатерина II Алексеевна, Zofia Fryderyka Augusta</i>	125
<i>Josefa Amary Borbón (1749–1833)</i>	126
<i>Teréz Brunszvik (1775–1867) – Brunszvik Teréz Jozefa Anna Johanna Alojzia</i>	126
<i>Ewa Felińska (1793–1859)</i>	127
<i>Elizabeth Cady Stanton (1815–1902)</i>	128

<i>Emily Howland (1827–1929)</i>	129
<i>Josephine St. Pierre Ruffin (1842–1924)</i>	129
<i>Jadwiga Papi (1843–1906) – Teresa Jadwiga, Teresa Gałęzowska</i>	130
<i>Elwira Korotyńska (1864–1943) – El-Kor, Ewa Reńska, Promyćzek</i>	130
<i>Myriam Harry (1869–1958) – Maria Rosette Shapira</i>	131
<i>Helena Żelewska (1869–1937)</i>	131
<i>Helena Willman-Grabowska (1870–1957)</i>	132
<i>Alice Guy (1873–1968) – Alice Guy-Blanché</i>	132
<i>Jadwiga Toeplitz-Mrozowska (1880–1966) – Jadwiga Stanisława Mrozowska</i>	133
<i>Helena Boguszewska-Kornacka (1886–1978)</i>	134
<i>Maria Grzegorzewska (1887–1967) – Maria Stefania Grzegorzewska</i>	135
<i>Milena Rudnicka (1892–1976)</i>	135
<i>Halina Górka (1898–1941)</i>	136
<i>Irena Krzywicka (1899–1994) – Irena Krzywicka z Goldbergów</i>	137
<i>Ewa Szelburg-Zarembina (1899–1986) – Irena Ewa Szelburg</i>	137
<i>Ella Maillart (1903–1997)</i>	137
<i>Maryla Falk (1906–1980)</i>	138
<i>Alina Centkiewicz (1907–1993) – Alina Centkiewiczowa</i>	139
<i>Gustawa Jarecka (1908–1943)</i>	139
<i>Anna Świrszczyńska (1909–1984)</i>	140
<i>Tove Jansson (1914–2001) – Tove Marika Jansson</i>	140
<i>Alicja Iwańska (1918–1996)</i>	141
<i>Sue Ryder (1923–2000) – Susan Margaret Ryder, Baroness Ryder of Warsaw</i>	142
CZĘŚĆ 4. Współczesne inspiracje	145
Bibliografia	149
Aneks	211
Załącznik nr 1. Wybór dostępnych w języku polskim publikacji naukowych i popularnonaukowych o historii kobiet	211
Załącznik nr 2. Wybór stron internetowych zawierających informacje o historii kobiet	218

Wprowadzenie



Książka ta zapewne nie zostałaby napisana, gdyby nie dyskusja podczas konwersatoriów z pedagogiki międzykulturowej, które od prawie trzydziestu lat prowadzę na Wydziale Pedagogiki Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. Stałym punktem programu tych zajęć jest wymiana informacji o interesujących źródłach wiedzy oraz środkach dydaktycznych, które mogłyby zostać wykorzystane w edukacji w warunkach zróżnicowania kulturowego.

Podsumowując cotygodniowe spotkania, jedna ze studentek stwierdziła na zakończenie semestru, że jako przyszłej nauczycielce zajęcia te coś jej dały, ponieważ wcześniej nawet nie przypuszczała, że było tyle niezwykłych kobiet, które zajmowały się edukacją w takim kontekście. Nie uświadamiała sobie, że o niektórych z nich napisano fascynujące książki, zrealizowano filmy, „utrwalono je nawet lirycznie i kosmicznie” w przedstawieniach i na mapach ciał niebieskich. Wyznała więc, że gdy już będzie pracować w szkole i zapewne narzekać na swój belferski los, to przypomni sobie, z jakimi trudnościami musiały się niegdyś mierzyć kobiety, i będzie jej trochę łatwiej.

Anegdota to może niezbyt optymistyczna, ale wszak inspirująca dla badacza i edukatora. Nie wiem, jak potoczyło się życie studentki, czy rzeczywiście pracuje w oświacie, czasem wspominając starego wykładowcę i jego bzika (to kategoria niewątpliwie nie naukowa, lecz dosadnie i trafnie oddająca pasję literacką piszącego te słowa). Zdarzenie to zainspirowało mnie jednak do zrealizowania projektu badawczo-dydaktycznego będącego przyczynkiem do historii pedagogiki międzykulturowej. Jego pierwszym owocem był artykuł o prekursorach i pionierkach edukacji równościowej, antydyskryminacyjnej i międzykulturowej¹. Ta książka stanowi zwieńczenie projektu i jest formą upamiętnienia znanych oraz nieznanym kobiet, które zajmowały się edukacją w nadziei, że wytłumaczą komuś, co jest dla nich ważne, przybliżą

¹ Zob. P.P. Grzybowski, *Prekursorzy i pionierki edukacji równościowej, antydyskryminacyjnej i międzykulturowej. Przyczynek do genezy pedagogiki międzykulturowej*, „Edukacja Międzykulturowa”, nr 2/2019, s. 81–93. Wykorzystuję tu niezbędne fragmenty tego artykułu.

świat pełen różnic, przeciwstawia się dyskryminacji oraz zachęca podopiecznych, czytelników i słuchaczy do dialogu, aby dzięki temu było więcej otwartości i życzliwości – słowem, żeby z odmiennościami żyło się trochę łatwiej, przynajmniej niektórym.

Jak zauważają Agnieszka Jankowiak-Maik i Anna Jankowiak:

Historia kobiet jest w zbiorowej świadomości Polaków i Polek niemal nieobecna. Nie ma jej w programach szkolnych (tylko 4 procent nazwisk wymienionych w podręcznikach należy do kobiet), ani miejscach pamięci (tylko 2 procent nazw ulic i 10 procent patronów szkół), ani politykach historycznych (takich jak celebrowanie wyłącznie „ojców niepodległości”). Tymczasem sprawiedliwa, równościowa, uwzględniająca zasługi i wkład kobiet historia, stanowi fundament inkluzywnego społeczeństwa obywatelskiego, a dla młodzieży obojga płci jest źródłem różnorodnych wzorców postępowania i autorytetów. Jest też sprawdzonym środkiem zwalczania stereotypów odpowiedzialnych za dyskryminację ze względu na płeć. Skutecznie poszerza horyzont aspiracji dziewcząt, kobiet, chłopców i mężczyzn².

Do białych plam w świadomości społecznej dotyczących (nie)obecności kobiet w historii niewątpliwie należą biografie prekursorok i pionierek edukacji międzykulturowej. Jest to wątek rzadko podejmowany w nurcie historii wychowania na temat zróżnicowania kulturowego. W monografiach, podręcznikach oraz opracowaniach (popularno)naukowych wykorzystywanych podczas zajęć w szkołach geneza edukacji wielokulturowej i międzykulturowej przedstawiana jest najczęściej w kontekście instytucjonalnym w związku z kłopotami migrantów i ich dzieci w systemach oświaty krajów przyjmujących. Dominujące napięcia i konflikty kultur opisywane są w perspektywach etnicznych oraz narodowych przez pryzmat różnic ras, religii, języków i obyczajów, wiodących do trudności w komunikacji i relacjach społecznych oraz wynikających z nich różnych form dyskryminacji, co zostało uwzględnione lub nie w politykach oświatowych państw i organizacji międzynarodowych³. Tymczasem o kobietach, które przed laty położyły fundamenty pod edukację międzykulturową, jaką znamy dzisiaj, właściwie mało kto pisze

² A. Jankowiak-Maik, A. Jankowiak, *Historia sprawiedliwa – poradnik metodyczny* [w:] A. Kowalczyk, K. Dworaczek (red.), *Herstoria stosowana...*, dz. cyt., s. 29.

³ Zob. M. Abdallah-Pretceille, L. Porcher, *Éducation et communication interculturelle*, Presses Universitaires de France, Paris 1996; M. Abdallah-Pretceille, *L'éducation interculturelle*, Presses Universitaires de France, Paris 1999; J. Demorgon, E.M. Lipiansky (red.), *Guide de l'interculturel en formation*, Retz, Paris 1999; F. Ouellet, *L'éducation interculturelle. Essai sur le contenu de la formation de maîtres*, L'Harmattan, Paris 1996; L. Porcher, *L'éducation des travailleurs migrants en Europe. L'interculturalisme et la formation des enseignants*, Conseil de l'Europe, Strasbourg 1981; C. Sleeter, C.A. Grant, *Making choices for multicultural education. Five approaches to race, class, and gender*, Macmillan, New York 1988; Z. Melosik, *Teoria i praktyka edukacji wielokulturowej*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2007; J. Nikitorowicz, *Edukacja regionalna i międzykulturowa*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2009.

i mówi – zwłaszcza w polskim dyskursie pedagogicznym. Przeto warto sięgnąć do korzeni.

Nie byłoby tej refleksji naukowej, badań i publikacji, gdyby nie osobiste doświadczenia osób – zwłaszcza kobiet zajmujących się wychowaniem i kształceniem na różne sposoby: w szkolnictwie, publicystyce, twórczości literackiej, dobroczynności i rozmaitych formach aktywizmu społecznego. Kobiety te niejednokrotnie kosztem wielu wyrzeczeń, osobistych dramatów, ale przede wszystkim dzięki wyjątkowej pasji działania określiły idee, wyznaczyły cele i opracowały metodykę edukacji w warunkach zróżnicowania kulturowego. Był to proces wyjątkowo trudny, ponieważ przez wiele wieków jedyną drogą rozwoju dostępną większości kobiet w sferze publicznej było nauczycielstwo lub życie klasztorne, czyli wypełnianie obowiązków o charakterze opiekuńczym i służebnym. Jeśli któraś próbowała zanadto się (wy)kształcić i przyjąć styl życia wykraczający poza narzucony stereotypem model żony, matki i służącej posłusznej mężczyznom, prostodusznej i naiwnej niewiasty niezabierającej głosu w sprawach istotnych, zwykle kończyło się to przykrymi konsekwencjami, rodzinną i towarzyską marginalizacją, a nawet wykluczeniem. Twórczość literacka i artystyczna kobiet bywała uważana wręcz za niemoralną i stanowiła akt niezależności. Oto klasyczny przykład opinii Aarona Aleksandra Olizarowskiego o dopuszczalnym i preferowanym w XVII wieku modelu edukacji kobiet, który obowiązywał także w czasach, gdy swą działalność prowadziła większość opisanych w tej książce prekursorok i pionierek edukacji międzykulturowej:

Choć wydaje się, że o tym, co dotyczy wychowania córek, dosyć już powiedziałem, gdy pisałem o wyborze żony, można tu jeszcze kilka słów dodać. Co się tyczy religii, bojaźni Bożej, posłuszeństwa i pobożności, wskazania zarówno dla córek, jak dla synów są te same, jeśli zaś idzie o inne umiejętności – zupełnie różne. Albowiem ani nauki humanistyczne, ani gimnastyka, ani malarstwo nie przystoju kobietom tak, jak mężczyznom. Wprawdzie jest rzeczą pożądaną, aby wszystkie kobiety umiały czytać i pisać, a niektóre także znały się nieco na muzyce, nie tak jednak, żeby miały gruntowne wykształcenie. [...] Sprytne i bystre niewiasty są bardziej gotowe do knucia podstępów, aby oszukiwać mężczyzn, a wielkie wykształcenie nierzadko jest zgubne dla kobiet, zdradza zuchwałość i wyuzdanie lub im towarzyszy. [...] O muzyce należy sądzić nieco inaczej. Ponieważ nie stwarza ona dla kobiet tak wielkiego niebezpieczeństwa jak nauki, pisarze polecają ją zwłaszcza kobietom szlachetniejszego pochodzenia, bo najpierw sprawia ona przyjemność im samym, potem zaś służy rozweseleniu rodziców, męża i przyjaciół. [...] Pannom przystoi również sztuka malowania – zarówno pędzlem (choć rzadziej się to zdarza), jak igłą. [...] Jednak nie należy pozwalać na malowanie i owe sztuki, którymi próbują zajmować się co ładniejsze kobiety. Są one bowiem niemiłe Bogu i ludziom, ponieważ Jego dzieło niszczą zaś oczy ludzkie

zwodzą, bo, jak mówi przysłowie, szminka nigdy nie zrobi Heleny z Hekuby. Z pewnością nie można mieć o takich kobietach najlepszego zdania. Albowiem, jak na twarzy mają fałszywe kolory, tak i w głowie kryją fałszywe zamysły. Poza tym najlepsze zajęcie dla dziewcząt to tkanie płótna i przędzenie wełny⁴.

Bywały jednak odważne, zdeterminowane i efektywne w swych działaniach panie, którym udawało się udowodnić, że w żadnej mierze nie są od mężczyzn gorsze, gdy chodzi o kształcenie się i rozwiązywanie problemów społecznych. Niektórym powiodło się dzięki wysokiemu statusowi społecznemu i materialnemu rodziny. Innym pomogły przyjaciółki, mężowie i środowiska postępowych ruchów społecznych. Były też takie, które zmagając się z własną niepełnosprawnością, postanowiły poświęcić się osobom podobnie cierpiącym i nauczyć innych, jak z nimi żyć, by cierpienie nie było tak dotkliwe. Większość tych kobiet dzięki wyjątkowej sile ducha, wrażliwości i umiejętności dzielenia się wiedzą z innymi budziła słowem oraz czynem umysły i serca innych, a nawet pociągała za sobą społeczeństwa, upominając się o prawa potrzebujących i dyskryminowanych z powodu odmienności. Nie tylko edukowały, ale również potrafiły bronić mniejszości, skutecznie domagając się zmian w systemach prawa i oświaty. Chcąc dowiedzieć się, w jakich okolicznościach do tego doszło, należy sięgnąć do biografii liderek przemian społecznych⁵. Jak zauważają Izabela Trzcińska i Agata Świerzowska:

Pisarstwo biograficzne naukowe i popularnonaukowe, a także biografistyka przeżywają dzisiaj prawdziwy rozkwit. Pozwalają one spojrzeć na ludzkie losy z innej perspektywy niż ta zawarta w podręcznikach historii, a także odnaleźć źródła kulturowej tożsamości⁶.

Przyjmuję rozumienie biografii za Anną Wieczorkiewicz, według której są to

[...] pewne konstrukcje tworzone, przekazywane i funkcjonujące w kulturowo określony sposób. Tak rozumiana biografia nie jest czymś niezmiennym, istniejącym w jednej tylko wersji, jakkolwiek pole wyobraźni kulturowej sprzyja

⁴ A.A. Olizarowski, *Nie zostawiać im czasu na myślenie*, tłum. M. Wysocka [w:] T. Durańska-Macheta (oprac.), *O edukacji dawnych Polaków. Materiały z XVI–XVII wieku*, Nasza Księgarnia, Warszawa 1982, s. 334–335. Por. libertyńska wersja podejścia do wychowania kobiet jako potrafiących się przeciwstawiać mężczyznom, spisana w 1783 r. przez autora słynnej powieści *Niebezpieczne związki*: P. Choderlos de Laclos, *De l'éducation des femmes. Des femmes et de leur éducation ou portrait de la femme naturelle*, Jérôme Millon, Paris 2018; P. Choderlos de Laclos, *Niebezpieczne związki*, tłum. T. Boy-Żeleński, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1960.

⁵ Zob. I. Chmura-Rutkowska, E. Głowacka-Sobiech, I. Skórzyńska, *Jakiej historii nam dzisiaj potrzeba?* [w:] I. Chmura-Rutkowska, E. Głowacka-Sobiech, I. Skórzyńska (red.), *Historia ludzi. Historia dla ludzi. Krytyczny wymiar edukacji historycznej*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2013, s. 11–19.

⁶ I. Trzcińska, A. Świerzowska, *Jasną jest droga przede mną. Życie i dzieło Wandy Dynowskiej Umadevi*, Libron, Kraków 2024, s. 27–28.

krystalizowaniu się pewnych rodzajów opowieści biograficznych. Mówi to wiele o opowiadaczach i świecie, w którym żyją, przekazując w istocie pewną wiedzę antropologiczną – niekoniecznie bezpośrednio, niemniej jednak dobitnie⁷.

Zakładam, że opisanie związanych z edukacją międzykulturową wątków historii osobistych wybranych kobiet, ich spuścizny, współczesnych form upamiętnienia ich dziedzictwa oraz wskazanie opracowań na ich temat może wzbogacić historię pedagogiki międzykulturowej i w wielu przypadkach przywrócić pamięć o mistrzyniach edukacji zapomnianych lub nieznanych w naszym kręgu kulturowym.

Wprowadzając mniej doświadczonego czytelnika w sferę pedagogiki międzykulturowej, warto zaznaczyć, że w czasach, w których żyła przeważająca większość kobiet wymienionych w tej książce, nie istniały takie kategorie pojęciowe jak „Inny”, „Obcy”, „tożsamość”, „pogranicze kulturowe”, „edukacja wielokulturowa”, „edukacja międzykulturowa”, które obecnie są podstawą akademickiego dyskursu o relacjach społecznych i edukacji w środowiskach zróżnicowanych kulturowo. Przez wiele wieków dokonywało się ewolucyjne przechodzenie od działań praktycznych do naukowej refleksji o edukacji – inaczej mówiąc od pedagogii do pedagogiki⁸. W definicji Zbigniewa Kwiecińskiego pedagogia to

[...] względnie spójny i trwały zbiór praktyk edukacyjnych, które są możliwe do zrekonstruowania przez „refleksyjnych praktyków”, uczestników tych praktyk, chętnych do mówienia i pisania o nich, formułowania algorytmów swoich stałych zachowań i drobnych, nie naruszających istoty innowacji edukacyjnych. Źródłem trwania pewnych dominujących nurtów wzorów pedagogii nie mogą być jednak zapisane, czy opowiadane ich rekonstrukcje, ponieważ są one wobec praktyki wtórne. A zatem, źródeł dominującej w danej kulturze pedagogii trzeba poszukiwać poza edukacją!⁹

Jak pisze dalej autor:

Według kryterium światopoglądowego i nastawienia emocjonalno-motywacyjnego w opozycji do pedagogii głównych nurtów są pedagogie przewrotne, jawnie kontestacyjne, opozycyjne, przekorne i odwracające wobec tych pierwszych oraz pedagogie odlotowe, proponujące różne utopijne, nierealne na początku ideologie,

⁷ A. Wieczorkiewicz, *Czarna kobieta...*, dz. cyt., s. 8.

⁸ Zob. T. Hejnicka-Bezwińska, *Pedagogika pozytywistyczna* [w:] Z. Kwieciński, B. Śliwowski (red.), *Pedagogika – podręcznik akademicki*, t. 1, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003, s. 204–215.

⁹ Z. Kwieciński, *Problem pedagogii nurtów głównych i pobocznych*, „Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja”, nr 3/2004, s. 17.

które z czasem, drążąc powszechną świadomość i praktykę, dokonują znacznych przekształceń edukacji powszechnej¹⁰.

Gdy chodzi o edukację międzykulturową, to Jerzy Nikitorowicz zdefiniował ją jako proces wzajemnych oddziaływań jednostek, grup, instytucji sprzyjających takiemu rozwojowi człowieka, aby stawał się on w pełni świadomym i twórczym członkiem wspólnoty rodzinnej, lokalnej, regionalnej, wyznaniowej, narodowej, kontynentalnej i globalnej oraz był zdolny do aktywnej samo-realizacji poprzez budowanie niepowtarzalnej, odrębnej i trwałej tożsamości¹¹.

Podstawą edukacji międzykulturowej jest doświadczanie różnic i podejmowanie prób radzenia sobie z nimi w perspektywie jednostkowej i społecznej. Każdego człowieka charakteryzuje bowiem wiele cech, które pozwalają postrzegać siebie wzajemnie przez pryzmat odmienności: cechy biologiczne (np. płeć, wiek, kolor skóry, oczu, włosów, sprawność/niepełnosprawność fizyczna lub umysłowa); cechy społeczne (np. sytuacja rodzinna, narodowość, zawód); cechy kulturowe (wyznawanie określonej religii, znajomość określonych języków i posługiwanie się nimi); cechy ekonomiczne (posiadany majątek i następstwa bogactwa lub biedy) itp.¹² Edukacja międzykulturowa jest wielopłaszczyznową, nieformalną i formalną działalnością społeczną nastawioną na wzajemne poznawanie, podejmowanie prób zrozumienia i nawiązywania dialogu, dzięki czemu mogą wzrastać intelektualnie jednostki, grupy i społeczeństwa. Celami edukacji międzykulturowej są integracja społeczno-kulturowa zróżnicowanych osób i środowisk, zachęcanie do wchodzenia w relacje mimo różnic i w rezultacie budowanie wspólnot międzykulturowych. Poddyscypliną naukową, której przedmiotem zainteresowania są okoliczności takiej edukacji, jest właśnie pedagogika międzykulturowa, choć badania przeprowadza się również m.in. z perspektywy socjologicznej, psychologicznej, antropologicznej i kulturoznawczej.

We współczesnej edukacji międzykulturowej pedagogie głównego nurtu oparte są m.in. na założeniach organizacji międzynarodowych, takich jak Organizacja Narodów Zjednoczonych, Rada Europy czy Unia Europejska,

¹⁰ Z. Kwieciński, *Problem pedagogii...*, dz. cyt., s. 23.

¹¹ Zob. J. Nikitorowicz, *Wartości etnosu jako podstawa kształtowania tożsamości wielokulturowej, podłoże konfliktów kulturowych i cel edukacji międzykulturowej* [w:] T. Lewowicki, E. Ogrodzka-Mazur, A. Gajdzica (red.), *Świat wartości i edukacja międzykulturowa*, Uniwersytet Śląski Filia w Cieszynie, Wyższa Szkoła Pedagogiczna ZNP, Cieszyń – Warszawa 2003, s. 9.

¹² Zob. Z. Benedyktowicz, *Portrety „obcego”. Od stereotypu do symbolu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2000; M. Dąbrowski, *Swój/obcy/inny. Z problemów interferencji i komunikacji międzykulturowej*, Świat Literacki, Izabelin 2001; P.P. Grzybowski, G. Idzikowski, *Inni, Obcy – ale Swoi. O edukacji międzykulturowej i wspólnocie w szkole integracyjnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2018; B. Waldenfels, *Podstawowe motywy fenomenologii obcego*, tłum. J. Sidorek, Oficyna Naukowa, Warszawa 2009; B. Waldenfels, *Topografia obcego. Studia z fenomenologii obcego*, tłum. J. Sidorek, Oficyna Naukowa, Warszawa 2002.

w (między)państwowych projektach, np. Erasmus+, Socrates-Erasmus. Pedagogie rewolucyjne (opozycyjne wobec głównego nurtu) i odłotowe (niszowe, osadzone w unikalnych okolicznościach) to pedagogie pasjonatów dialogu międzykulturowego, działających często wbrew konserwatywnym założeniom i nudnym formom systemów oświaty. Naruszają one niekiedy dawno wypracowane normy, godząc w poprawność polityczną i tradycyjne zasady relacji społecznych obowiązujące w niektórych środowiskach. Ich istotą jest wchodzenie w relacje z Innymi/Obcymi i realizowanie z nimi w sferze publicznej ponad podziałami kulturowymi owocnych społecznie przedsięwzięć. Współczesnych pasjonatów i aktywistów „multikulti” (np. organizacje anty-rasistowskie, antydyskryminacyjne, pomagające uchodźcom, feministki) często dotykają otwarta krytyka i hejt.

Pedagogie realizowane w duchu równości i tolerancji przez prekursorki i pionierki edukacji międzykulturowej również można uznać za rewolucyjne i odłotowe. Wymyślające je kobiety przekraczały granice tradycyjnych systemów relacji społecznych i form oświaty występujące w ich środowiskach. Wprawdzie z dzisiejszej perspektywy ich doświadczenia i dokonania nie wydają się czymś szczególnym, jednak w swoim czasie były radykalne i postępowe. W dawnych czasach wyjście z powszechnie obowiązującej roli kobiety, publiczne zabranie głosu i podjęcie działań w istotnych sprawach wymagało odwagi, ponieważ stanowiło przeciwstawienie się dominującym postawom i poglądom. Działalność prekursorów i pionierów była zwykle lokalna, środowiskowa, a dokonujące się dzięki niej przemiany społeczne miały charakter miejscowy i dopiero z czasem wzbogacały postępowe nurty edukacji w kolejnych krajach. Kobiety te pełniły w swoich społeczeństwach rozmaite funkcje publiczne, które umownie można ująć w następujących uogólnionych i przenikających się kategoriach:

- **nauczycielki** – zakładały i prowadziły szkoły, organizowały publiczne odczyty i debaty, troszczyły się o zapewnienie kształcenia wszystkim bez względu na pochodzenie, płeć, status społeczny i materialny;
- **opiekunki** – w ramach dzieł wspólnot i zgromadzeń religijnych zajmowały się chorymi, niepełnosprawnymi i wykluczonymi, tworząc standardy opieki nad potrzebującymi i kształcąc kadry instytucji opiekuńczych i edukacyjnych;
- **pisarki i publicystki** – pisały książki, artykuły, listy i odezwy dotyczące okoliczności zróżnicowania kulturowego, inspirowały postępowe nurty w literaturze i dziennikarstwie środowisk rasowych i etnicznych;
- **działaczki na rzecz równouprawnienia mniejszości** – abolicjonistki, sufrażystki, feministki i in. biorące aktywny udział w ruchach społecznych, organizujące systemy instytucji, tworzące propozycje aktów prawnych przeciwko dyskryminacji;

- **tłumaczki kultur** – podróżniczki, ludoznawczynie, etnografki, autorki przekładów literackich, występujące przeciwko skutkom kolonializmu poszukiwaczki wspólnych elementów odległych kultur, propagatorki dziedzictwa kulturowego innych krajów.

Niektóre z tych kobiet są dzisiaj zapomniane, a ich dorobek mało znany. Inne – przeciwnie, stały się ikonami kultury masowej, ich wizerunki są umieszczane m.in. na znaczkach pocztowych i banknotach, a nazwiska widnieją na tablicach pamiątkowych i w nazwach instytucji, co pomaga rozpoznawać informacje o ich dziedzictwie.

Celem mojego projektu badawczo-dydaktycznego było opracowanie biogramów prekursorów i pionierów edukacji międzykulturowej, wyboru źródeł na ich temat oraz przygotowanie publikacji popularnonaukowej do wykorzystania na zajęciach z pedagogiki międzykulturowej.

Pierwszy etap projektu polegał na poszukiwaniu w literaturze przedmiotu (przede wszystkim w źródłach wtórnych) oraz na specjalistycznych stronach internetowych informacji o edukacyjnej działalności kobiet w środowiskach zróżnicowanych kulturowo. Kwerendę przeprowadziłem, opierając się na opracowaniach naukowych i popularnonaukowych o historii kobiet¹³ oraz na zasobach dotyczących historii kobiet, udostępnianych m.in. przez organizacje pozarządowe w mediach społecznościowych¹⁴. Wybrałem ponad 80 kobiet, które uznałem za prekursorów i pionierów edukacji międzykulturowej, ponieważ swoją twórczością i działalnością publiczną inspirowały do dialogu, tolerancji i integracji społeczno-kulturowej, działając samotnie, w gronie rodzinnym, we wspólnotach religijnych i ruchach społecznych.

W kolejnym etapie przeprowadziłem kwerendę w katalogach Biblioteki Narodowej¹⁵, Biblioteki Kongresu (Library of Congress) Stanów Zjednoczonych Ameryki¹⁶, Biblioteki Narodowej Francji Gallica¹⁷ celem wybrania źródeł, na podstawie których opracowałem biogramy. Poszukując informacji o upamiętnieniu opisywanych kobiet m.in. w nazwach miejsc publicznych, instytucji, nagród, inicjatywach artystycznych itp., korzystałem z zasobów Wikipedii, szczególnie z podstron w różnych językach dotyczących interesujących mnie osób¹⁸.

¹³ Zob. *Aneks. Załącznik nr 1. Wybór dostępnych w języku polskim źródeł naukowych i popularnonaukowych do historii kobiet.*

¹⁴ Zob. *Aneks. Załącznik nr 2. Wybór stron internetowych zawierających informacje o historii kobiet.*

¹⁵ Zob. <https://bn.org.pl/katalogi> (dostęp: 8.03.2025).

¹⁶ Zob. <https://www.loc.gov/> (dostęp: 8.03.2025). Wszystkie tłumaczenia moje [P.P.G.].

¹⁷ Zob. <https://gallica.bnf.fr/> (dostęp: 8.03.2025).

¹⁸ Zob. <https://pl.wikipedia.org/> (dostęp: 8.03.2025).

Biogramy uporządkowałem według roku urodzenia i nazwiska w porządku alfabetycznym. Ze względu na treść i objętość podzieliłem je na trzy kategorie, co znalazło wyraz w strukturze książki. Biogramy opatrzyłem przypisami zawierającymi wybory źródeł, w których oprócz dzieł opisywanych kobiet uwzględniłem opracowania naukowe na ich temat, literaturę popularną i filmy, które ukazały się do września 2025 r. W 55 biogramach prekursorów i pionierów zawartych w części 1, mimo że podaję kraj urodzenia i narodowość opisywanych kobiet, to niektóre z nich charakteryzuje wielokrotna identyfikacja pod względem tożsamości i obywatelstwa (np. kobiety żydowskiego pochodzenia zamieszkałe na ziemiach polskich pod zaborem rosyjskim), co miało wpływ na ich historie osobiste.

Najbardziej rozbudowany w części 2 jest biogram Rachel Davis-DuBois, autorki kategorii pojęciowej „edukacja międzykulturowa” oraz pionierskich form dydaktycznych i publikacji popularyzujących edukację w warunkach zróżnicowania kulturowego. Jej biografia i dorobek są w Polsce nieznane i nieobecne w dyskursie akademickim. Dlatego opisałem tę postać wyjątkowo dokładnie.

W części 3 znajduje się 31 zarysów biogramów prekursorów i pionierów edukacji międzykulturowej, o których działalności publicznej i twórczości znalazłem tylko szczątkowe informacje. Zamieściłem je na zasadzie inspiracji, ze świadomością, że wymagają pogłębionych studiów i odrębnego opracowania.

Najwięcej biogramów w tej książce dotyczy kobiet z Europy i Stanów Zjednoczonych, ponieważ brak i nieznanostwo źródeł z innych części świata ogranicza możliwości badawcze. Zdaję sobie sprawę z tego braku i mam nadzieję, że przyszłe badania pozwolą zmniejszyć tę dysproporcję. Gdy chodzi o współczesne upamiętnianie biografii opisywanych kobiet oraz ich spuścizny, to najwięcej informacji znalazłem na temat tych pochodzących ze Stanów Zjednoczonych i Francji, w których istnieją tradycje akademickie dotyczące historii kobiet oraz wysoki poziom kultury popularnej, co przekłada się na liczbę publikacji, prac artystycznych i form popularyzacji poszczególnych postaci.

Jak zauważa Ryszard Kapuściński: „[...] w jednych cywilizacjach ambicją mężczyzny jest twarz swojej kobiety jak najbardziej odsłonić, a w innych – jak najbardziej zakryć”¹⁹. Współczesny rozwój edukacji międzykulturowej, równościowej i antydyskryminacyjnej, dzięki któremu coraz częściej mówi się i uczy o roli kobiet, ułatwia „odsłanianie twarzy” wielu z nich i upowszechnianie ich biografii. Jest to również okazja do ujawniania i przypominania

¹⁹ R. Kapuściński, *Imperium*, Czytelnik, Warszawa 1993, s. 77.

ich imion, ponieważ bywały czasy, w których w sferze publicznej kobiety pozbawiano nawet tego, nazywając je personaliami ich ojców i mężów (np. Janowa Kowalska, Madame Allan Kardec).

O kobietach z pasją kiedyś określanych jako niepokorne, buntowniczk, awanturnice, rewolucjonistki, a dziś uznawanych za niezwykle, odważane, mądre i obdarzone wyobraźnią pisze się książki, stopniowo przywracając należne im miejsce w historii, dyskursie publicznym i programach szkolnych. Zdaniem Olgi Tokarczuk:

Coś, o czym się nie mówi, przestaje istnieć. [...] Oto jak wielka jest siła słowa: tam gdzie go zabraknie, znika świat. [...] Po co mówić? Gdyby chcieć się kogoś pozbyć ze świata, to nie za pomocą miecza ani ognia, ani żadnego gwałtu. Trzeba o tym kimś milczeć, nigdy nie nazywać go po imieniu. W ten sposób szczególnie na zawsze w niepamięci²⁰.

Od lat więc mówię, piszę i zachęcam do rozmowy o kobietach w edukacji międzykulturowej. To właśnie o nich jest ta książka.

²⁰ Za: A. Bartuś, *Wprowadzenie* [w:] A. Bartuś (red.), *Świadkowie. Między ofiarą a sprawcą zbrodni*, Fundacja na rzecz Międzynarodowego Domu Spotkań Młodzieży, Państwowe Muzeum Auschwitz – Birkenau, Oświęcimski Instytut Praw Człowieka, Oświęcim 2017, s. 7.

Bibliografia



- Abdallah-Pretceille M., *L'éducation interculturelle*, Que sais je, Paris 2023.
- Abdallah-Pretceille M., *La communication interculturelle entre pertinence et impertinence*, L'Harmattan, Paris 2020.
- Abdallah-Pretceille M., *L'éducation interculturelle*, Presses Universitaires de France, Paris 1999.
- Abdallah-Pretceille M., Porcher L., *Éducation et communication interculturelle*, Presses Universitaires de France, Paris 1996.
- Abolivier G., *Alexandra David-Néel, une exploratrice sur le toit du monde*, À dos d'âne, Paris 2012.
- Addams J., *A new conscience and ancient evil*, MacMillan & Co., New York 1912.
- Addams J., *Newer ideals of peace*, MacMillan & Co., New York 1907.
- Addams J., *Peace and bread in time of war*, MacMillan & Co., New York 1922.
- Addams J., *The excellent becomes the permanent*, MacMillan & Co., New York 1932.
- Addams J., *The long road of woman's memory*, MacMillan & Co., New York 1917.
- Addams J., *The second twenty years at Hull House. September 1909 to September 1929*, MacMillan & Co., New York 1930.
- Addams J., *The spirit of youth and the city streets*, MacMillan & Co., New York 1909.
- Addams J., *Twenty years at Hull House. With autobiographical notes*, MacMillan & Co., New York 1910.
- Agosin M., *Gabriela Mistral. The audacious traveler*, Ohio University Press, Athens 2003
- Agosin M., Garafulich-Grabois G., *From Chile to the world. 70 years of Gabriela Mistral's Nobel prize*, Gabriela Mistral Foundation, New York 2015.
- Ajzman D., *Nieprzyjaciele (Opowiadanie)*, tłum. J.S.D., „Społeczeństwo”, nr 26/1908.
- Ajzman D., *Nieprzyjaciele (Opowiadanie)*, tłum. J.S.D., „Społeczeństwo”, nr 28/1908.
- Ajzman D., *Nieprzyjaciele (Opowiadanie. Dokończenie)*, tłum. J.S.D., „Społeczeństwo”, nr 29/1908.

- Grzegorzewska M., *Uwagi o strukturze psychicznej niewidomych od urodzenia*, b.w., b.m. 1927.
- Grzegorzewska M., *Wyobrażenia zastępcze jako jedna z form kompensacji w przystosowaniu się głuchych do świata słyszących*, „Szkoła Specjalna”, nr 6/1959.
- Grzegorzewska M., *Zjawisko kompensacji u niewidomych i głuchych*, „Szkoła Specjalna”, nr 3/1960.
- Grzybowski P.P. (oprac.), *Skwerek Quasimoda. Fragmenty bloga z lat 2006–2014*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2022.
- Grzybowski P.P., Idzikowski G., *Inni, Obcy – ale Swoi. O edukacji międzykulturowej i wspólnocie w szkole integracyjnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2018.
- Grzybowski P.P., *Lubskiego dzieciaka przygody w latach siedemdziesiątych* [w:] P.P. Grzybowski (oprac.), *Lubsko – nasze miejsce. Wspomnienia nauczycielskie, uczniowskie, harcerskie i nie tylko*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2022.
- Grzybowski P.P., *Prekursorki i pionierki edukacji równościowej, antydyskryminacyjnej i międzykulturowej. Przyczynek do genezy pedagogiki międzykulturowej*, „Edukacja Międzykulturowa”, nr 2/2019.
- Guillet M., *Louise Michel. La vierge rouge*, Francja 1978.
- Guy Blaché A., *A fool and his money*, USA 1912.
- Guy Blaché A., *L'américanisé*, Francja, 1912.
- Guziejko M., *Historia podróżniczki i kolekcjonerki Jadwigi Toeplitz-Mrozowskiej na podstawie autobiografii „Słoneczne lata”, „Etnografia Nowa”, nr 5/2013.*
- Habinger G., *Eine Wiener Biedermeierdame erobert die Welt. Die Lebensgeschichte der Ida Pfeiffer (1797–1858)*, Promedia, Wien 2014.
- Habinger G., *Ida Pfeiffer. Eine Forschungsreisende des Biedermeier*, Milena, Wien 2004.
- Hafen P.J., *A cultural duet Zitkala Sa and The Sun Dance Opera*, University of Nebraska, Lincoln 1998.
- Hafen P.J., *Help Indians help themselves. The later writings of Gertrude Simmons Bonnin (Zitkala-Ša)*, Texas Tech University Press, Lubbock 2020.
- Haleta O., *Instead of a novel. Sophia Yablonska's travelogues in the history of modern Ukrainian literature*, „Aspasia: The International Yearbook of Central, Eastern, and Southeastern European Women's and Gender History”, nr 14/2020.
- Hall Tharp L., *The Peabody Sisters of Salem*, Little – Brown, Boston 1950.
- Hamel F. (oprac.), *Louise Michel, la grande citoyenne*, TriArtis, Paris 2024.
- Hanson J.A., *Mary McLeod Bethune and black women's political activism*, University of Missouri, Columbia 2018.

Aneks



Załącznik nr 1

Wybór dostępnych w języku polskim publikacji naukowych i popularnonaukowych o historii kobiet

- Aleksijewicz S., *Wojna nie ma w sobie nic z kobiety*, tłum. J. Czech, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2015.
- Bałżewska K., Korczyńska-Partyka D., Wódkowska A. (red.), *Kobiety i historia. Od niewidzialności do sprawczości*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2015.
- Bednarski H. (red.), *Kobiety wiejskie w życiu społeczno-gospodarczym wsi i rolnictwa*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Bydgoszcz 1978.
- Bell J., Hershman T., Holland A., *Niezwykłe. 366 kobiet, które zmieniły bieg historii*, tłum. M. Bortnowska, H. de Broekere, Znak, Kraków 2022.
- Bilik J., Chutnik S., *Klirówy. Te, które złamały zasady*, OsnoVa, Warszawa 2025.
- Borek A. (red.), *Kaliopie Austria II. Kobiety w społeczeństwie, kulturze i nauce. Silna słaba płęć*, Śląsk, Katowice 2021.
- Borek A. (red.), *Kaliopie Austria. Kobiety w społeczeństwie, kulturze i nauce. W 100. rocznicę uzyskania praw wyborczych przez kobiety*, Śląsk, Katowice 2019.
- Breen M., *Walka kobiet. 150 lat bitwy o wolność, równość, siostrzeństwo*, tłum. K. Wiśniewska, Non Stop Comics, Warszawa 2018.
- Brooks B., *Opowieści dla dzieci, które chcą być wyjątkowe. 100 historii kobiet i mężczyzn, którzy wyrosli ponad przeciętność*, tłum. J. Tokarczyk, K.E. Liber, Warszawa 2019.
- Brot A., Borie G. de la, *Bohaterki Boga. Nieznane historie kobiet, które wyszły z cienia krąganków i dotarły na krańce świata*, tłum. N. Zmaczyńska, Wydawnictwo M, Kraków 2022.

- Wężyk K, *Zuchwałe. Kobiety, które chciały więcej*, Agora, Warszawa 2025.
- Wiater E., *Mistyczki i wojowniczkki. Kobiety, które zmieniały Kościół*, Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, Kraków 2021.
- Wysocka A., *One budowały Niepodległą. (Nie)zwykle kobiety z terenu dzisiejszego województwa kujawsko-pomorskiego*, Kujawsko-Pomorskie Centrum Kultury, Bydgoszcz 2018.
- Zawacka E. (red.), *Słownik biograficzny kobiet odznaczonych orderem wojennym Virtuti Militari*, t. 1–3, Fundacja „Archiwum i Muzeum Pomorskie Armii Krajowej oraz Wojskowej Służby Polek”, Toruń 2004–2007.
- Zawitkowska W. (red.), *Kobiety o kobietach. Studia i szkice. Średniowiecze i czas nowożytny*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2010.
- Zioło A., *Krakowianki. Kontynuacja. Herstoryczne portrety niezwykłych Polek*, Mando, Kraków 2025.
- Zioło A., *Krakowianki. Twarze polskiej herstorii*, Mando, Kraków 2024.

Załącznik nr 2

Wybór stron internetowych zawierających informacje o historii kobiet

- 100-lecie Kobiet – <https://www.facebook.com/100leciekobiet>
- 80 dni dookoła kobiet – <https://www.facebook.com/80dnidookolakobiet>
- A Mighty Girl – <https://www.facebook.com/amightygirl>
- Archiwum Historii Kobiet – <https://www.facebook.com/archiwumhistoriikobiet>
- Bunt Kobiet – <https://www.facebook.com/BuntKobiet>
- Entuzjastki – <https://www.facebook.com/Entuzjastki/>
- Fundacja Generał Elżbiety Zawadzkiej – <https://www.facebook.com/fundacjageneralzawackiej>
- Fundacja HerStory – <https://www.facebook.com/FundacjaHerStory>; <https://fundacjaherstory.org>
- Fundacja Łódzki Szlak Kobiet – <https://lodzkiszlakkobiet.pl>
- Fundacja Przestrzeń Kobiet – <http://przestrzenkobiet.pl/pl/home/>
- Herito – <https://www.facebook.com/kwartalnikherito>
- HERstoria – <https://www.facebook.com/profile.php?id=100063672604074>
- HERstoria Płocka – <https://www.facebook.com/HERstoriaPlocka>
- Herstoria warta poznania – <https://www.facebook.com/HerstoriaWartaPoznania>
- HERstory – making women in history and society visible – <https://www.facebook.com/herstoryguide>

Herstory. Poznaj jej historię – <https://www.facebook.com/profile.php?id=61567808733738>

Herstory – <https://www.facebook.com/herstoryireland>

Historia kobiet – <https://www.facebook.com/profile.php?id=100071342073190>

Historia Poszukaj – <https://www.facebook.com/historiaposzukaj>

Każda Jest Ważna – <https://kazdajestwazna.pl>

Kobieca strona historii – <https://www.facebook.com/profile.php?id=100063595748817#>

Kobiety w historii. Grupa strony Historia na obcasach – <https://www.facebook.com/groups/1731571856897163>

Krakowianki – <https://www.facebook.com/Krakowiankisilamiasta>

Lubelskie Szlaki Herstoryczne – <https://www.facebook.com/LubelskieSzlaki-Herstoryczne>

Mujeres SaNando del mundo – <https://www.facebook.com/mujeressanandoel-mundo>

Muzeum Herstorii Sztuki MuHer – <https://www.facebook.com/muzeumherstoriiisztuki>

Muzeum Historii Kobiet – <https://www.facebook.com/MuzeumHistoriiKobiet>

My, Kobiety – <https://www.facebook.com/My.Kobiety.2018>

Niegodne historii. Projekt badawczy – <https://www.facebook.com/profile.php?id=100063187932018>

Nosotras Heroínas – <https://www.facebook.com/nosotras.heroinas>; <https://www.heroinas.net>

Piękniejsza Strona Nauki – <https://www.facebook.com/PiekniejszaStronaNauki>

Podlaska Księga Kobiet – <https://www.facebook.com/PodlaskaKsiegaKobiet>

Polka Niepodległa – <https://www.facebook.com/polkaniepodlegla>

Siłaczki – <https://www.facebook.com/filmSILACZKI>

Stowarzyszenie Instytut Studiów Kobietych – <https://www.facebook.com/iskbstok>

Stowarzyszenie Szlakiem Kobiet – <https://www.facebook.com/szlakiemkobiet>

Stulecie Praw Kobiet – <https://www.facebook.com/stulecieprawkobiet>

Szlak kobiet w województwie śląskim – <https://www.facebook.com/szlakkobiet>

Śląski Szlak Kobiet – <https://www.facebook.com/slaskiszlakkobiet>

Wikipedia też jest kobietą / Historia Herstoria – https://pl.wikipedia.org/wiki/Wikipedia:Wikipedia_t%C3%A9ż_jest_kobiet%C3%A1/Historia_Herstoria

Women's History – <https://www.facebook.com/historywomen>

You Go, Girl – <https://www.facebook.com/yggirl>